

GRZEGORZ MYŚLIWSKI
Uniwersytet Warszawski
Wydział Historii
ORCID: 0000-0002-8292-5474

Nowa synteza dziejów gospodarczych średniowiecza (Thomas Ertl, *Bauer und Banker. Wirtschaft im Mittelalter*, wbg Theiss, Darmstadt 2021, ss. 288)

Słowa kluczowe: średniowiecze, gospodarka, społeczeństwo, kultura gospodarcza, ekonomia

Keywords: Middle Ages, economy, society, economic culture, economics

Wbrew rozpowszechnionej opinii o schyłku badań nad dziejami gospodarczymi, historiografia ekonomiczna dostarcza coraz to nowych dowodów swojej żywotności. Świadczy o tym m.in. kolejna synteza dziejów gospodarczych średniowiecza pióra austriackiego historyka Thomasa Ertla. Autor, pracownik Friedrich-Meinecke-Institut na Freie Universität w Berlinie i członek redakcji najstarszego czasopisma europejskiego poświęconego dziejom gospodarczym („Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”)¹, podjął próbę napisania niezbyt obszernej, lecz bardzo treściwej historii tej podstawowej dziedziny działalności ludzkiej w średniowieczu. Zamiar był ryzykowny, gdyż zakres rzeczowy przedsięwzięcia jest ogromny, a plan zmieszczenia się na niespełna 300 stronach – karkołomny. A jednak, mimo pewnych uwag krytycznych, plan się powiódł dzięki znakomitej umiejętności syntetycznego myślenia autora.

Zacznijmy jednak od krótkiego omówienia syntezy *Bauer und Banker* i jej konstrukcji. Praca składa się ze wstępu i dziewięciu nienumerowanych rozdziałów, które autor podzielił dodatkowo na podrozdziały, co bardzo ułatwia lekturę. W całości można wyróżnić dwie, formalnie nierozróżnione części. Podział pierwszej jest standardowy. Autor omówił wedle kolejności chronologicznej dzieje gospodarki europejskiej, korzystając z wypróbowanego podziału na wczesne, dojrzałe i późne średniowiecze. Na drugą część syntezy składają się rozdziały problemowe. Pierwszy z nich, zatytułowany „Strukturen – Rahmenbedingungen und Institutionen” (s. 125–161) został poświęcony instytucjom gospodarczym (m.in. spółkom), ale także zagadnieniom transportu i komunikacji, prawodawstwu gospodarczemu i myśli ekonomicznej, jak również miarom używanym w handlu. Kolejny rozdział

---

¹ OLENDZKI 2000, s. 60.

dotyczy standardów życia („Lebensstandards. Reichtum and Armut”, s. 163–198). Ertl przedstawił w nim ustalenia na temat zróżnicowania majątkowego i dochodowego średniowiecznego społeczeństwa oraz cen. Przywołał kwestię ustawodawstwa antyzbytkowego, a także zajął się zagadnieniem czasu pracy. W kolejnym rozdziale, zatytułowanym „Warenwelten. Konsum und Shopping im Mittelalter” (s. 199–225), austriacki historyk skupił się na przedstawieniu handlu z perspektywy prawnej i symbolicznej. Wiele miejsca poświęcił urządzeniu jarmarków i targów (np. halom targowym), ich wymiarowi prawnemu i semiotycznemu (np. krzyżom targowym) oraz zagadnieniu fałszowania i kontroli jakości towarów. Rozdział następnym („Globales Mittelalter – Europa im Vergleich”, s. 227–244) poświęcony jest panoramicznym koncepcjom rozwoju gospodarczego Europy, które w świecie anglojęzycznym mają własne, pisane z wielkiej litery nazwy. Niektóre procesy, jak Wielka Przemiana (*Great Transition*), dokonały się w średniowieczu (1270–1420, s. 232), inne zaś, jak Mała Rozbieżność (*Little Divergence*), miały się zacząć dopiero pod koniec tej epoki (s. 240)². Przedostatni rozdział syntezy dotyczy źródeł do badań nad średniowieczną gospodarką („Quellenkunde – Woher kommst unser Wissen?”, s. 245–278). Wyodrębnienie rozdziału źródłowego nieco zaskakuje, gdyż w wielu syntezach na ogół tylko wzmiankuje się niektóre teksty z epoki przy okazji omawiania konkretnych zagadnień. Omówienie bazy źródłowej przez Ertla, choć bardzo skrótowe, jest jednak interesujące ze względu na zawarte w nim ciekawe konstatacje i szersze ujęcie, które polega na uwzględnieniu źródeł ikonograficznych. Słusznie więc taki rozdział został włączony do omawianej syntezy, mimo że autor we wcześniejszych rozdziałach nierzadko wspomina również o innych jeszcze źródłach (np. s. 11, 64, 87), a w specjalnych „kapsułach” zamieszcza tłumaczenia ich fragmentów na język niemiecki. Można w tym dostrzec nie tylko zamiar egzemplifikacyjny, lecz także pragnienie przybliżenia czytelnikowi klimatu epoki. Ostatni rozdział dotyczy historiografii gospodarczej i jej przemian („Wirtschaftsgeschichte. Ein Fach im Wandel”, s. 279–285). Autor opisał tu początki historiografii gospodarczej i jej późniejszy rozwój, przywołując nazwiska wielkich ekonomistów oraz historyków, w tym Maxa Webera (wbrew utartej opinii – w nie mniejszym stopniu historyka niż socjologa)³, Marka Blocha, Henriego Pirenne’a, Wilhelma Abla, Raymonda de Roovera, Michaela Postana, Roberta Lopeza, Carla Cipolli i Wolfganga von Stromera. Ertl nie ograniczył się do przedstawienia historii badań, konstatając współczesną dominację dwóch nurtów metodologicznych – zmatematyzowanej kliometrii i historiografii narracyjnej. Przy okazji dotknął kwestii oceny marksizmu. Przypomniawszy, że w przeciwieństwie do NRD, gdzie stanowił on zbiór dogmatów, na Zachodzie⁴ był różnorodny dzięki panującej tam wolności słowa i nauki (s. 243). Dlatego też autor wyraził

² VAN ZANDEN 2009, s. 5, 95–100 n.

³ BURKE 2000, s. 21.

⁴ Nie dotyczy to Stanów Zjednoczonych, gdzie marksizm miał niezbyt wielu zwolenników w świecie nauki (OLENDZKI 2000, s. 60).

pogląd, że nie należy ignorować prac neomarksistowskich, które wnoszą wkład do międzynarodowej dyskusji o dziejach gospodarki średniowiecznej (s. 282).

Oczywiście, zagadnień, które poruszył Ertl jest dużo więcej. Należy wręcz podkreślić, że książka, mimo iż niezbyt obszerna, obfituje w bardzo liczne i różnorodne informacje. Całość uzupełnia również 21 czarno-białych zdjęć artefaktów (w tym rycin, map i obrazów) z epoki, siedem map, dziesięć tabel i cztery wykresy.

W porównaniu z wieloma innymi syntezami dziejów gospodarczych średniowiecza konstrukcja pracy Ertla jest odmienna. Abstrahując od problemu pomijania wczesnego średniowiecza, w niektórych tego rodzaju pracach dominuje albo porządek chronologiczno-problemowy (gdy omawia się wszystkie główne trendy w podstawowych działach gospodarki dla każdego z okresów średniowiecza osobno)⁵ albo problemowy (gdzie przedstawia się znaczną część historii każdej z głównych dziedzin gospodarki, wyodrębnianych na podstawie różnych kryteriów)⁶. Do tej drugiej grupy należy zaliczyć najpoważniejszą syntezę dziejów gospodarczych, *The Cambridge Economic History of Europe*, w której ramach wiekiem średnim poświęcono trzy pierwsze tomy⁷. W pierwszym omówiono rolnictwo (także późnoantyczne) i społeczeństwo wiejskie, w drugim – handel i rzemiosło, w trzecim natomiast – organizację i politykę gospodarczą (w tym także dzieje miast i myśl ekonomiczną średniowiecza)⁸. Nierzadko układ syntez dziejów gospodarczych jest hybrydowy. W takim przypadku osobno i całościowo omawia się np. wczesne i późne średniowiecze, a osobno co ważniejsze zjawiska z czasów rozkwitu gospodarczo-cywilizacyjnego w okresie dojrzałego średniowiecza (np. „rewolucję handlową”)⁹. Hybrydowa jest także synteza autorstwa Thomasa Ertla. Wydaje się, że u podstaw jej świadomie niejednolitej konstrukcji leży zamiar przedstawienia zarysu głównych trendów w tysiącletnich dziejach średniowiecznej gospodarki z uwzględnieniem nowych ustaleń, by później skupić się na zagadnieniach szczególnie autora interesujących, a nie zawsze podejmowanych w znanych mi syntetycznych pracach. Jednocześnie wiele problemów wzmiankowanych jest w kilku różnych rozdziałach, w tym także w trzech pierwszych. Mimo to nie odnosi się wrażenia niepotrzebnego *déjà vu*. Synteza Ertla nie jest systematycznym, akademickim wykładem, a sposób myślenia i pisania autora jest bardziej eseistyczny i żywy niż metodyczny i stonowany, co uatrakcyjnia lekturę. Ta elastyczna forma łączy się z przekazem imponującej

⁵ KULISZER 1961; FOURQUIN 1971; CONTAMINE, BOMPAIRE, LEBECQ, SARAZZIN 2003; EPSTEIN 2009.

⁶ *The Fontana Economic History* 1972.

⁷ O powstawaniu tej syntezy, której pierwszy tom wydano w 1941, drugi zaś dopiero w 1952 r., vide KULA 1963, s. 32.

⁸ *The Cambridge Economic History* 1966; *The Cambridge Economic History* 1987; *The Cambridge Economic History* 1963.

⁹ POUNDS 1994. Klasyczne omówienie fenomenu „rewolucji handlowej” w: LOPEZ 1971.

i wszechstronnej wiedzy, dawkowanej jednak tak, by nie przeciążyć narracji i nie przytłoczyć czytelnika.

Zakres geograficzny książki należy ocenić jako z jednej strony bardzo szeroki, z drugiej jednak zaskakująco ograniczony w pewnej części. Ertl zadeklarował, że pisze o Europie łacińskiej, w innym miejscu stwierdził jednak, że interesują go tylko jej główne obszary (*Kernräume*) – od południowej Anglii po środkowe Włochy (s. 7), czyli „stara Europa”. Niemniej w swojej syntezie wykracza również poza granice świata łacińskiego. Znajdziemy tu wiele informacji o gospodarce Bizancjum oraz krajów islamskich, nie tylko we wczesnym średniowieczu. Mimo deklaracji o skupieniu się na Europie łacińskiej autor nie stracił całkowicie z pola widzenia również Rusi, której krótki rys historii gospodarczej i politycznej zamieścił w osobnym podrozdziale (s. 117–119). Należy to uznać za słuszne posunięcie, bowiem także ówczesny świat był połączony dalekosiężnymi więzami ekonomicznymi, które przekraczały granice polityczne i religijno-wyznaniowe. Wspominając o panoramicznych koncepcjach rozwoju gospodarki europejskiej nie tylko w średniowieczu, np. o Wielkiej Rozbieżności (*Great Divergence*)¹⁰, musiał wspomnieć o dynamice rozwoju gospodarki Chin, które w odnośnych pracach są przywoływane porównawczo. W kontekście tak szerokiego ujęcia tym bardziej razi prawie całkowite pominięcie krajów Europy Środkowej. Nieliczne wzmianki czy to o taryfie z Raffelstetten z początków X w. (ważnej dla badania dziejów handlu Słowiańszczyzny, s. 44–45), czy o czeskim górnictwie srebra (s. 103) nie zmieniają mojej krytycznej oceny. Kuriozalna jest także mapa europejskich szlaków handlowych i tras pielgrzymkowych dla ok. 1300 r. (s. 132). Obszar między Gdańskiem a Wiedniem i Budapesztem (!)¹¹ oraz Berlinem i Szczecinem a Kijowem to, w pojęciu Ertla, pustka – przez tę przestrzeń nie przechodzą żadne szlaki, nie ma tu też ważnych miast z wyjątkiem wymienionych dwóch nadbałtyckich portów. Autor zdaje się nie wiedzieć, że już wówczas wykształcił się i funkcjonował wielki szlak handlowy od Kolonii po Ruś Halicko-Włodzimierską, tzw. *Hohe Strasse*¹². Gdyby znał obszerny przywilej z 1259 r. dla Kolonii, którego mocą miasto to otrzymało prawo składu, wiedziałby, że stanowione tu prawo miało pomóc m.in. w zablokowaniu przejazdu do Flandrii kupców m.in. „de Ungaria, Bohemia, Polonia”¹³. Gdyby znał zapiskę

¹⁰ O Wielkiej Rozbieżności vide VAN ZANDEN 2009, s. 5–7. Ertl wspomina o niej w syntezie, gdyż jak wielu badaczy uważa, że rewolucja przemysłowa, która była początkiem zdystansowania cywilizacyjnego Chin przez Zachód, stanowiła wynik wielowiekowego rozwoju gospodarczego, zapoczątkowanego w średniowieczu (ERTL 2021, s. 229).

¹¹ Budapeszt jako jedno miasto powstał dopiero w 1873 r. z połączenia Budy, Pesztu i Starej Budy (ENGEL 2001, s. XII). Na mapie powinna była zostać zaznaczona Buda, która, począwszy od lat czterdziestych XIII w., szybko zdobywała pozycję głównego miasta Królestwa Węgier, w późnym średniowieczu była zaś już jego niekwestionowaną stolicą (BIRNBAUM 1987, s. 139; ENGEL 2001, s. 240; SZENDE 2011, s. 192–194).

¹² KEHN 1968, s. 10; WECZERKA 1990, s. 117.

¹³ *Hansisches Urkundenbuch* 1876, nr 523, s. 183.

z Brugii (datowaną na ok. 1270 – początek XIV w.)¹⁴, nieraz omawianą w językach kongresowych¹⁵, uzyskalby panoramiczny obraz handlu dalekosiężnego i produkcji całej Europy, włącznie z północną Afryką, Bizancjum i Złotą Ordą. Ertl nie napisałby też zapewne o skromnej produkcji kruszców szlachejnych w dojrzałym średniowieczu (s. 75), jako że zapiska owa dowodzi eksportu i reeksportu złota i srebra z krajów Europy Środkowej do Brugii. Potraktowanie tego regionu jako gospodarczej pustyni świadczy też o nieznamomości odnośnej historiografii. Chodzi tu nie tylko o liczne prace publikowane w językach kongresowych (w tym niemieckim) przez historyków z Polski, Czech, Węgier i Słowacji, lecz także prac historyków niemieckich. Uwaga ta dotyczy zarówno badaczy Hanzy, dla których obszary nadbałtyckie stanowiły naturalny i kluczowy obszar zainteresowań, jak i wspomnianego przez Ertla Wolfganga von Stromera, którego studia ukazują ekspansję norymberskich kupców i przedsiębiorców w krajach Europy Środkowej. Warto także przypomnieć, że w drugim tomie fundamentalnej i już przywoływanej *The Cambridge Economic History of Europe*, który autor wymienił w bibliografii, znajdują się nie tylko rozdziały na temat środkowoeuropejskiej gospodarki pióra historyków polskich, lecz także teksty badaczy spoza Europy Środkowej, z których można się wiele dowiedzieć np. na temat górnictwa naszego makroregionu¹⁶. *The Cambridge Economic History* zawiera również analogiczną mapę głównych dróg handlowych w XIII w. („Principal Trade Routes in the Thirteenth Century”)¹⁷, na której bynajmniej nie pominięto ich środkowoeuropejskich odcinków i niektórych punktów tranzytowych, jak Wrocław i Kraków. Niestety, pod tym względem synteza Ertla wpisuje się w niechlubną tradycję ignorowania gospodarki środkowoeuropejskiej w syntezach powstałych nie tylko w czasach „żelaznej kurtyny” (oczywiście z chlubnym wyjątkiem wspomnianej wielotomowej syntezy brytyjskiej). Niemal całkowite pominięcie krajów Europy Środkowej stanowi najpoważniejszą wadę tego wartościowego opracowania.

Jedną z jego zalet stanowi natomiast reinterpretacja tradycyjnych już ustaleń. Ertl przywołuje często kontrowersje historiograficzne i formułuje własne poglądy godzące w tradycyjne ujęcia. Symptomatyczne jest tu przeciwstawienie własnych tez (zaznaczmy, że nie zawsze oryginalnie własnych) sądom klasyka światowej mediewistyki Henriego Pirenne’a (zm. 1935)¹⁸, co Ertl ujął w formie zestawienia tabelarycznego (s. 18). Dla przykładu: o ile belgijski historyk uważał, że we wczesnym średniowieczu wytworzyły się samowystarczalne majątki

¹⁴ *Hansisches Urkundenbuch* 1882–1886, s. 419–420, przypis 1. Polskie tłumaczenie większości tekstu w: TYMOWSKI 2003, s. 267.

¹⁵ BÄHR 1911, s. 124, 127; MAŁOWIST 1931, s. 1020–1021; SPUFFORD 1988, s. 139, 267 (wybiórco); ZAORAL 2011, s. 237; ZAORAL 2018, s. 79.

¹⁶ RUTKOWSKI 1966, s. 487–506; GIEYSZTOR 1987, s. 474–524; MAŁOWIST 1987, s. 525–612; NEF 1987, s. 696, 701, 713, 714, 717, 722, 724, 728, 735.

¹⁷ Vide LOPEZ 1987, s. 334.

¹⁸ O znaczeniu Pirenne’a w dziejach historiografii gospodarczej vide KULA 1963, s. 28, 33–34.

ziemskie, a ekspansja muzułmanów w VII–VIII w. doprowadziła do upadku handlu dalekosiężnego w basenie Morza Śródziemnego, to Ertl sądzi, iż wczesnośredniowieczna wielka własność była powiązana z rynkiem, zaś ekspansja islamska spowodowała jedynie spadek obrotów handlowych w tym regionie (także na s. 43); według Pirenne’a rola kupców dalekosiężnych miała charakter innowacyjny, Ertl podkreśla natomiast, że innowacje (techniczne i organizacyjne) dokonały się we wszystkich głównych sektorach gospodarki; podczas gdy belgijski historyk oceniał cechy rzemieślnicze jako instytucje hamujące rozwój wytwórczości, autor omawianej pracy dostrzega także ich pozytywną rolę (jaką, nie pisze)¹⁹; o ile Pirenne skupiał swą uwagę na kupcu wielkoskalowym, o tyle Ertl przyjął znacznie szerszą perspektywę oglądu średniowiecznej gospodarki, zajmując się zagadnieniami, przez których pryzmat widać całe społeczeństwo średniowiecza; gdy belgijski uczone dostrzegał w późnym średniowieczu głównie społeczne turbulencje oraz narodziny kapitalizmu, Ertl kładzie nacisk na różnorodne wyjaśnienia nowego porządku gospodarczego, zmian demograficznych i klimatycznych. No cóż, od czasu publikacji pionierskich prac Pirenne’a minęło sto lat, w trakcie których wielu badaczy (nie tylko Thomas Ertl) intensywnie eksplorowało źródła (wiele dopiero odkrytych), stawiało nowe pytania, poszerzało perspektywy i stworzyło częściowo inny obraz dziejów średniowiecznej gospodarki i społeczeństwa niż ten wypracowany przed drugą wojną światową.

W przedstawianiu poszczególnych okresów gospodarki bodaj najciekawsze są konstatacje Ertla na temat późniejszego średniowiecza. Krytykuje przy tym główną pracę Janet L. Abu-Lughod, która postawiła tezę o istnieniu interkontynentalnego i transcywilizacyjnego systemu powiązań popytowo-podażowych w latach ok. 1250–1350, który rozciągać miał się od Flandrii po Chinę²⁰. Przyznając amerykańskiej badaczce zasługę postawienia stymulującej tezy, austriacki historyk wyraził wątpliwość, co do istnienia takiego łańcucha powiązań. Jego zdaniem mało prawdopodobne jest, by zmiany cen np. w Azji Środkowej miały wpływ na ich poziom w strefie działania Hanzy niemieckiej lub w Chinach (s. 88–89). Jednak chociaż w pracy Abu-Lughod brakuje danych źródłowych pozwalających udowodnić swą główną ideę, to w sukurs przychodzi jej ekonomia. Zgodnie bowiem z elementarną zasadą tej nauki, jeśli np. w Indiach doszło do wzrostu cen wywożonych przypraw, to musiał on w jeszcze większym stopniu wystąpić w krajach nabywców spoza subkontynentu indyjskiego.

Opisując późne średniowiecze w dziejach gospodarki, Ertl kładzie akcent na tworzenie się nowego ładu ekonomicznego (*Neuordnung*), a nie na wielki kryzys

¹⁹ Argumenty na rzecz zarówno korzystnej, jak i niekorzystnej roli organizacji cechowej zestawili zwięźle POUNDS 1994, s. 299.

²⁰ ABU-LUGHOD 2012, s. 550–582. Praca amerykańskiej badaczki została wydana po raz pierwszy w 1989 r.

„starej Europy”²¹. Autor stwierdził, że teza o totalnym kryzysie naszego kontynentu w tym stuleciu jest konceptem historiograficznym niemającym odbicia w realiach (s. 105). Nie neguje on co prawda ciągu dramatycznych wydarzeń w postaci następujących po sobie od 1315 r. klęsk głodu czy pandemii dżumy w latach 1347–1353, zwraca jednak uwagę, że „kryzys wieku XIV” był serią kryzysów o regionalnym, a nie ogólnoeuropejskim znaczeniu (s. 91). Na XIV stuleciu piętno odcisnęły głównie: spadek liczby ludności (pokłosie wspomnianych kataklizmów), kryzys rolnictwa (efekt kryzysu demograficznego i, dodajmy, wyczerpania się terenów pod uprawę w „starej Europie”)²² oraz długookresowe braki w podaży metali szlachetnych (co odbiło się na mennictwie i całej gospodarce) (s. 104). Jednocześnie nastąpił wówczas rozwój systemów podatkowych (s. 100), doszło też do pionierskich, choć ograniczonych geograficznie prób uwalniania chłopów z poddaństwa (s. 109)²³.

Oryginalnym i ciekawym zabiegiem Ertla jest zestawienie poglądów wybranych historyków (Jacques Le Goff, Bas Van Bavel), ale i słynnych ekonomistów (Werner Sombart, Karl Polanyi, Friedrich Hayek, Thomas Piketty) na temat miejsca i oceny średniowiecza w dziejach gospodarczych. Ertl konstatuje, że nie tylko Le Goff, lecz także ekonomiści z różnych nurtów (Hayek, Polanyi i Piketty) pozytywnie oceniali dokonania wieków średnich (s. 19–21). Sam autor również ocenia ten okres jako czas gospodarczego sukcesu (s. 166).

Powyższe zestawienie poglądów historyków i ekonomistów to także jeden z przykładów wyjścia Ertla poza standardową granicę roku 1500 i widzenia średniowiecza w powiązaniu ze stuleciami od XIX do XXI. Jest to konsekwencją jego deklaracji z początku książki, że historia gospodarcza średniowiecza jako obszar badań nie jest „wieżą z kości słoniowej”, a ich wyniki mają wzbogacać dyskusję na temat współczesności (s. 6, 16–17). Dla przykładu, poruszając kwestię powstania systemów podatkowych, ukazał wzrost udziału wpływów z podatków w przeciętnym budżecie państwowym aż do drugiej połowy XX w. (s. 16). Zarazem wskazał na prostotę budżetów średniowiecznych w zestawieniu z budżetem Niemiec w 2020 r., którego strukturę tworzy ok. 10 tys. elementów (s. 163). W innym miejscu porównał siłę nabywczą złotego florena reńskiego z połowy XV w. i dolara amerykańskiego, wywodząc (na podstawie liczby zakupionych bochenków chleba), że jedna moneta reńska (kolońska) miała siłę nabywczą 600 współczesnych dolarów (s. 165). We fragmencie poświęconym poziomowi życia w średniowieczu zaczął od przytoczenia danych na temat dzisiejszego zróżnicowania majątkowego na kuli ziemskiej (s. 184). Następnie zastosował wzięty z ekonomii miernik zróżnicowania dochodowego i majątkowego (tzw. współczynnik Giniego), którego wymowę klarownie objaśnił (s. 184), podał jego wysokość dla późnośredniowiecznych Niemiec, by następnie porównać go z wybranymi danymi współczesnymi (s. 184–185).

²¹ Cf. DYGO 2006, s. 159.

²² LEWIS 1958, s. 476, 480–481.

²³ Sceptycznie o trwałości takich rozwiązań (na przykładzie Włoch) vide ROMANO 1978, s. 24–25.

Zaprezentował także próbkę zróżnicowania majątkowego w grzywnach w miastach późnego średniowiecza na przykładzie Lubeki i Schwäbisch Hall (s. 172–173).

Udanym przykładem konfrontacji danych średniowiecznych z aktualnymi jest porównanie wydajności rolnictwa wieków średnich i XXI w. Podobnie jak inni badacze średniowiecza, Ertl ujmuje to zagadnienie, podając stosunek jednego ziarna wysianego do liczby ziaren zebranych. Tę samą metodę austriacki historyk zastosował, szacując porównawczo produktywność dzisiejszego rolnictwa, co jasno pokazało ogromną różnicę w wydajności tej dziedziny gospodarki w obu okresach: w krajach rozwiniętych – od 1:2–1:5 wówczas wobec 1:20–1:30 aktualnie (s. 38, 64). Analogicznie zestawiał (s. 145) przeciętny stosunek wartości złota do srebra w średniowieczu (ok. 1:12) z dzisiejszym (ok. 1:100). Podejście komparatystyczne z wykorzystaniem danych z XXI w. zastosował też, pisząc o przeciętnej wielkości ludzkiego ciała (wzroście i wadze kobiet oraz mężczyzn) w późnym średniowieczu (s. 167).

W syntezie znajdziemy bardzo wiele danych demograficznych. Dotyczą one kontynentów, poszczególnych krajów czy znaczniejszych ośrodków miejskich. Jak wiadomo, dane tego rodzaju dla średniowiecza mają na ogół charakter szacunkowy. Z tego powodu różnice między poszczególnymi ustaleniami były znaczne. Dość przypomnieć, że ludność Paryża, uważanego za największe miasto Europy łacińskiej przed Czarną Śmiercią, szacowano diametralnie różnie, na od 80 tys. do 200 tys. mieszkańców²⁴. Ertl unika opowiadania się po którejś ze stron tego sporu. Sam podaje liczebność ludności stolicy królestwa Francji jako 100–200 tys. (s. 72), choć chciałoby się wiedzieć, który z krańcowych szacunków uważa za bardziej prawdopodobny. Podobna uwaga dotyczy Londynu, którego liczbę mieszkańców zawarł autor w szerokim przedziale między 50 a 100 tys. (s. 72)²⁵. Liczne dane na temat liczby ludności miast są cenne, choć dziwi, że autor pominął zupełnie Brugię, główne emporium handlowe Europy w XII–XIV w. Co ciekawe, także Hanza niemiecka, ów fenomen organizacyjny miast od Niderlandów po Estonię, w omawianej syntezie wzmiankowana jest rzadko.

Wbrew wrażeniu, jakie zapewne można by odnieść na podstawie dotychczasowego omówienia, ujęcie dziejów gospodarki średniowiecznej Thomasa Ertla nie jest czysto ekonomiczno–demograficzne. Przeciwnie, bardzo wiele miejsca poświęcił on wymiarowi społecznemu średniowiecznego życia gospodarczego. Już we wspomnianym porównaniu własnego podejścia z poglądami Pirenne’a podkreślił, że ważne jest dla niego całe społeczeństwo. Sugeruje to zresztą już tytuł książki, który ma

²⁴ Dywagacje na temat podstawy źródłowej i przesłanek przemawiających na rzecz przyjęcia różnych szacunków wielkości populacji Paryża na początku XIV w. vide: GEREMEK 1967, s. 179–197; RUSSELL 1972, s. 150. Teza o dwustutysięcznej populacji stolicy Francji przed Czarną Śmiercią przeważyla (BULST 1997, s. 176).

²⁵ O ile Russell oceniał populację Londynu na 60 tys. (RUSSELL 1972, s. 124), to później szacowano jego ludność na 80–100 tys. (BULST 1997, s. 176).

pokazać *spectrum* społeczne zainteresowań autora – od chłopów, którzy stanowili większość średniowiecznego społeczeństwa, po bankierów, którzy byli jego nieliczną, finansowo-gospodarczą elitą. Ertl do tego stopnia koncentruje się na działalności gospodarczej szerokich rzesz społeczeństwa, że tylko marginalnie wzmiankuje o wybitnych władcach, którzy prowadzili świadomą i aktywną politykę gospodarczą, jak Karol Wielki czy Karol IV Luksemburg. Austriacki historyk uważa, że motywami wielkiej kolonizacji wiejskiej okresu dojrzałego średniowiecza byli w równym stopniu chłopci, co panowie gruntowi (s. 63). O znaczeniu tej grupy pisze na przykładzie potomków osadników holenderskich w północno-zachodnich Niemczech (region Bremy), znanych m.in. z najstarszego zachowanego dokumentu lokacyjnego z 1106 r.²⁶, którzy w obronie swojej wolności potrafili stanąć zbrojnie przeciwko silniejszym oddziałom panów terytorialnych (powstanie w Stedingen, 1229 r., s. 66). Ertl włącza się też w wieloletnią dyskusję, którą zapoczątkował amerykański historyk Robert Brenner (*Brenner debate*)²⁷. Jej punkt ciężkości dotyczył wprawdzie powstania dualizmu rozwoju gospodarczego Europy, począwszy od XV w., i genezy kapitalizmu, jednak badacz postawił też tezę o zachowawczości późnośredniowiecznych chłopów w kwestii innowacyjności oraz ich tendencji do gospodarczego izolacjonizmu. Ertl uważa inaczej – wyraził pogląd, że w Anglii to chłopci mieli wpływ na komercjalizację gospodarki rolnej i tym samym na powstanie załazków jej kapitalistycznej wersji (s. 111).

Ertl nierzadko podejmuje zagadnienie roli kobiet w średniowiecznej gospodarce. Konstatuje znane już ustalenia²⁸, że pracowały one zarówno w rolnictwie, wykonując bliżej tu nieokreślone prace polowe, jak i w winiarstwie (s. 188). Kilkakrotnie stwierdza ich zatrudnianie w przemyśle tekstylnym (sukiennictwo, płóciennictwo) zarówno w miastach (Kolonia, Hamburg, s. 150), jak i w majątkach prywatnych (przykład z Bawarii, s. 34). Podobnie w świecie muzułmańskim kobiety pracowały w rolnictwie i włókiennictwie (s. 54). Ciekawa jest uwaga, że w Europie po śmierci męża-
-tkacza jego żona przejmowała warsztat i stawiała się tym samym autonomicznym podmiotem życia gospodarczego (s. 150). Pod względem płac robotnice były jednak poszkodowane. W przemyśle tekstylnym ich zarobki stanowiły zaledwie 25–50% płac mężczyzn (s. 189). W kontekście zagadnienia kobiecych zajęć interesująca jest interpretacja fragmentu przetłumaczonego w omawianej książce na niemiecki źródła z X w., *Żywotu św. Geralda z Aurillac* autorstwa św. Odon z Cluny (s. 40)²⁹.

²⁶ Na temat dziejów tego osadnictwa, warunków prawnych wsi holenderskich w tej części Niemiec i stopniowego ograniczania ich przywilejów aż do końca XII w. vide PISKORSKI 2005, s. 66-69.

²⁷ Na temat debaty Brennerowskiej, w której wymieniony problem nie stanowił osi dyskusji, vide: TOPOLSKI 2003, s. 183, 185–186; KITSIKOPOULOS 2012, s. 2–5, 13–14.

²⁸ Najdłuższą listę zawodów wykonywanych przez kobiety, znacznie obszerniejszą niż przywołana tu przez Ertla, odtworzył na przykładzie Wrocławia z przełomu XIV i XV w. GOLIŃSKI 1997, s. 363.

²⁹ Źródło to zostało przetłumaczone również na język polski, vide ODON Z CLUNY 2020, s. 248 (ks. I, cap. 21).

W żywocie opisano, jak pewna chłopka orała pole, podczas gdy jej mąż był złożony chorobą. Odon przedstawił to jako sytuację nienormalną, gdyż kobieta wykonywała pracę typowo męską. Ertl jest świadom dramatyzmu opisanej sytuacji (na orkę przed siewem pozostało niewiele danego przez przyrodę czasu), jednak zadaje pytanie, czy nie mogłoby to pośrednio świadczyć o tym, że w średniowieczu orka była wykonywana często przez kobiety. Oczywiście, takie sytuacje mogły się zdarzać nierzadko, gdyż w razie identycznych sytuacji musiały one zastępować chorych małżonków. Nie wydaje się jednak, by orka stanowiła zwyczajową pracę kobiety wiejskiej, o czym wiemy i z cytowanego źródła, i ustaleń historiografii³⁰. Zarazem, jak wiadomo ze słynnego fragmentu z *Księgi Henrykowskiej* dotyczącego żony Boguchwała Czecha, kobiety mogły wykonywać nie mniej ciężkie prace, jak rozcieranie ziarna na żarnach³¹. Co ważne, z przywołanego fragmentu niemiecko-polskiego źródła nie wynika, by praca kobiety na żarnach stanowiła ewenement.

Rozważania Ertla na temat związku między pozycją społeczną i wykonywanymi pracami objęły również zdawałoby się jednoznacznie negatywny przykład rycerzy-rabusiów (s. 110). W tradycji historiograficznej postrzegano ich jako przestępców z przymusu, którzy zostali pozbawieni ziemi przez władców, albo doświadczyli znacznego spadku wartości należnych im rent³². Ertl zwraca jednak uwagę, że rozbój i rabunek nie były jedynym źródłem ich przychodów. Łączyli je z aktywnością gospodarczą prowadzoną w ramach prawa – handlem rentą i udzielaniem kredytów (s. 110). Niewiele uwagi poświęcił autor działalności gospodarczej europejskich Żydów (s. 142). Więcej napisał o handlu transkontynentalnym wyznawców judaizmu z Kairu, co uczynił na podstawie znanego zbioru odnośnych źródeł zwanego *Geniza* (s. 87)³³.

Nie mniej ważny w syntezie Thomasa Ertla jest wymiar kulturowy życia gospodarczego. Autor deklaruje się jako zwolennik historiografii neoinstytucjonalnej, o szerokim zakresie zainteresowań:

alle formellen und informellen Regeln verstanden, welche Transaktionen regeln und Übertretungen ahnden. Zu Institutionen als <Spiegelregeln der Wirtschaft> gehören nach dieser Definition Gesetze und Normen, Eigentumsrechte, Sitten und Bräuche sowie Sanktionen bei der Übertretung der von der Mehrheit akzeptierten Regeln [s. 126].

Stąd interesuje go zarówno zbiorowa mentalność, jak i prawo gospodarcze oraz archeologia prawna³⁴, myśl i ideologia ekonomiczna, a także wpływ aksjologii

³⁰ O pracach wykonywanych zazwyczaj przez kobiety na wsi vide KULA, KOCHANOWICZ 1981, s. 5; vide także: BELÉNYESY 1961, s. 49; NICHOLAS 1996, s. 114.

³¹ *Księga Henrykowska* 1949, s. 299.

³² TOPOLSKI 2003, s. 75–77; JUREK 2007, s. 100; WEINFURTER 2013, s. 136.

³³ Opis tego zbioru żydowsko-arabskich źródeł, głównie z XI i XII w., vide GOITEIN, FRIEDMAN 2008, s. 3–25.

³⁴ Definicja i charakterystyka tej dziedziny vide MAISEL 1982, s. 6, 10–35.

religijnej na gospodarkę. Zaczniemy więc od rozważań Ertla na temat mentalności stanowej. Także i tutaj najwięcej od siebie dodał odnośnie do stanu chłopskiego. Austriacki historyk sprzeciwia się tradycyjnemu postrzeganiu mentalności średniowiecznych chłopów jako konserwatywnej, a ich samych jako gnuśnych i przesądnych (s. 38). Zwraca uwagę, że wszystkie ich średniowieczne charakterystyki nie pochodzą od nich samych. I chociaż w literaturze przedmiotu znajdziemy wiele uzasadnionych sądów o ich światopoglądowym konserwatyzmie i wierze w różne przesady³⁵, to cenna jest myśl autora, że chłopom zależało przede wszystkim na wzroście stopy życiowej i wolności osobistej oraz pomyślności własnych rodzin (s. 22, 38). Spojrzenie na chłopską mentalność także od strony ich działalności gospodarczej, w której wykazywali się często nie tylko pracowitością, ale i umiejętnością organizacji oraz planowania, sugeruje, by podnosząc temat ich mentalności, brać pod uwagę cechy ujawniające się także w działalności ekonomicznej. Nie należy przy tym zapominać, że zróżnicowany status prawny chłopów miał wpływ na wykształcenie się odmiennych cech charakteru u samodzielnych gospodarzy i u chłopów zależnych. Sądzę, że wniosek o włączanie do charakterystyki mentalności stanowej cech charakteru ujawniających się w działalności gospodarczej należy odnieść także do badań nad mentalnością zbiorową wszystkich pozostałych stanów.

Autor uważa zresztą, że dążenie do dobrobytu i wolności (zdobycia lub utrzymania) cechowało wszystkie warstwy społeczne w badanym okresie: „streben die Menschen, egal ob sie Bauern oder Banker waren, nach Freiheit und Wohlstand” (s. 33). Również o klasztorach pisze, że, mimo krytyki ascetów i reformatorów, były mniejszymi lub większymi przedsiębiorstwami (s. 48). Wskazuje też na przykłady żądania liberalizacji handlu, jak np. postulat władz uniwersytetu w Lipsku w sprawie sprzedaży mięsa z 1475 r. (s. 14) czy powstanie idei wolności mórz w czternastowiecznej Wenecji, na kilka stuleci przed Grotiusem (s. 13). Ertl powstrzymuje się jednak przed postrzeganiem ludzi średniowiecza jako modelowych *homines oeconomicos*³⁶. Zdaje sobie sprawę, że mimo elementów „liberalnych” w ich mentalności wpływ na ich postępowanie, w tym działalność gospodarczą, miały uwarunkowania kulturowo-etyczne (s. 13).

Stąd pewną ilość miejsca Ertl poświęcił prawu i myśli ekonomicznej i z tego też powodu wzmiankuje działalność prawno-gospodarczą władców (s. 156), takich jak Piotr III Aragoński (inicjator kodyfikacji prawa morskiego) czy król Anglii Edward I, który regulował zasady handlowania i rozsządania sporów przez zagranicznych kupców w jego państwie. Interesujące jest także pokazanie poglądów, które stanowią połączenie nowatorstwa w myśleniu (fakt, że spóźnionego w stosunku do rozwijającego się życia gospodarczego) oraz ideologicznego ograniczenia. Francuski teolog z XIII w., Piotr Jan Olivi, dostrzegł potencjał ekonomiczny

³⁵ Z bogatej literatury przedmiotu vide: KULA, KOCHANOWICZ 1981, s. 38; CHERUBINI 1996, s. 172.

³⁶ O idei *homo oeconomicus* vide BREMOND, COUET, SALORT 2006, s. 27, 355.

kapitału, ale negował generowanie przezeń zysku (s. 157). Bariere intelektualną tworzył zapewne żywy w tej epoce pogląd Arystotelesa i jego średniowiecznych kontynuatorów, że pieniądź jest ekonomicznie bezproduktywny³⁷. Św. Tomasz z Akwinu, często wymieniany w podręcznikach i kompendiach jako myśliciel, który nieco złagodził oficjalnie wrogi stosunek Kościoła do pożyczania pieniędzy na procent, został tu przywołany jako pionier traktowania ceny jako wyniku gry rynkowej (s. 159–160). Ertl zauważył jednak, że Akwinacie (i nie tylko jemu) bliska była również idea „ceny sprawiedliwej” (*iustum precium*), tj. dość stabilnej ceny płaconej za dany towar w określonym miejscu³⁸. Dlatego też włoski filozof i jego współcześni uważali grę rynkową za legalną, o ile wynegocjonowana cena towaru nie przekraczała ceny sprawiedliwej o jej 50%³⁹.

Ertl uwzględnił też wpływ działalności kaznodziejów na, fakt, że na ogół krótkotrwałą, zmianę stosunku mieszczaństwa do bogactwa i przedmiotów luksusu, które, pod wpływem emocji wywołanych kazaniem, publicznie niszczone⁴⁰. Przy okazji, przywołując w tym kontekście działalność znanego z pobytu w Krakowie franciszkanina Jana Kapistrana, autor błędnie podał datę jego kazania w bawarskim Bambergu (s. 196). Data 1475 r. oznacza czas wykonania odnośnego malowidła, podczas gdy franciszkanin zmarł już w 1456 r.⁴¹

Bardzo wartościową stroną książki jest omówienie i pokazanie na zdjęciach licznych elementów kultury handlowej⁴² późniejszego średniowiecza. Jednak to, co oryginalne w pracy Ertla, to nie przypominanie głównych typów spółek (s. 150–151), wymienianie głównych banków włoskich (s. 114–115, 151) czy walut (s. 138), gdyż te fragmenty stanowią jedynie konieczną repetycję znanych informacji. Najciekawsze i nowatorskie w porównaniu z innymi syntezami jest treściwe omówienie semiotyki życia gospodarczego, czyli roli i znaczenia znaków w działalności produkcyjnej i handlowej. Thomas Ertl konstatuje powszechność ich występowania nie tylko w produkcji i handlu, lecz także w twórczości artystycznej (s. 222). Już na mieczach produkowanych w państwie Franków w VIII w. ryto imię kowali. W późniejszych stuleciach zaczęły występować „znaki mistrzowskie, kamieniarskie, artystyczne, stemple na ceglach, znaki miejsca produkcji i jakościowe” (s. 222). Później zaczęto rysować i malować znaki nie tylko na produktach, lecz także w księgach i na obrazach (s. 214). O powszechności ich występowania może świadczyć rozkaz króla Anglii z 1266 r., nakazujący oznaczenie znakiem piekarza każdego wypieczonego przezeń bochenka (s. 222). Jednak najwięcej miejsca autor poświęcił

³⁷ STANKIEWICZ 1998, s. 51–52, 54; LE GOFF 1995, s. 35–36.

³⁸ BUKAŁA 2004, s. 91–92; LE GOFF 2011, s. 101, 181.

³⁹ Cf. STANKIEWICZ 1998, s. 79.

⁴⁰ Cf. VAUCHEZ 1996, s. 413–414.

⁴¹ JACNIACKA 1997, s. 797.

⁴² O pojęciu kultury handlowej i odnośnych badaniach dla średniowiecza (na czele z SAMSONOWICZ 1964) vide MYŚLIWSKI 2009, s. 93–95.

ołowanymi znakami producenta i jakościowym (s. 220), które przytraczano do bel sukna. W historiografii zwane są plombami lub pieczęciami⁴³. Ze względu na masową produkcję tego materiału, również i plomby wytwarzano w ogromnych ilościach. W czołowym ośrodku sukiennictwa tego regionu, Ypres, produkowano ich ok. 60 tys. rocznie (s. 221). Ertl dokładnie opisał ten typ znaku: zawierał on informację o miejscu produkcji, co miało być zarazem świadectwem jakości sukna. Wagę tych oznakowań podkreśla fakt, iż sfalszowanie ich było niekiedy karane śmiercią (s. 221), choć na ogół stosowano łagodniejsze kary (s. 223).

Znakowano także beczki, dokładnie przez Ertla opisane jako bardzo popularne naczynie do przechowywania i przewozu towarów. Podał przy tym nie tylko standardowy przedział ich pojemności, lecz także wymienił różne towary, które w nich przewożono. Zilustrował to ryciną ukazującą pakowanie do nich książek (s. 147). Wątek semiotyki historyczno-gospodarczej przejawia się także w podjęciu kwestii krzyży targowych. Ich zadaniem było oznakowanie miejsca handlu, które tym samym stało się objęte specjalną ochroną (tzw. mirem targowym)⁴⁴. Autor ilustruje to zdjęciem krzyża targowego z Chichester w Anglii, otoczonego ozdobnym ogrodzeniem (s. 210).

Niewiele miejsca zajmują w syntezie Ertla wybitne postacie kupców i przedsiębiorców, jak Benedetto Zaccaria, Jacques Coeur czy Fuggerowie. Może to i dobrze, gdyż są to dobrze znani i opisani bohaterowie życia gospodarczego w późnym średniowieczu. Znacznie ciekawsze są natomiast początki autoprezentacji ludzi interesu w ikonografii (s. 276). Ertl przywołał tu przykłady udziałowców czołowej firmy handlowej średniowiecznych Niemiec, Wielkiej Spółki Ravensburskiej⁴⁵ – Hengi Humpisa, który kazał wyrzeźbić swoją podobiznę na płycie nagrobnej (zm. 1429), oraz sportretowanego przez samego Dürera Oswalda Kröllla (1499).

Wartość ciekawych detali, które Ertl zgrabnie włączył w tok swojej syntetycznej narracji nie polega tylko na ubarwieniu nimi obrazu średniowiecznej gospodarki. Autor recenzowanej książki należy do tych historyków, dla których specyfika życia gospodarczego minionej epoki jest nie mniej ważna niż długofalowe trendy rozwojowe. Dzięki cechującej Ertla wiedzy, ale i wrażliwości na społeczny i kulturowy wymiar życia ekonomicznego w średniowieczu, a także dzięki jego orientacji w dyskusjach ekonomicznych stuleci XX i XXI, otrzymaliśmy wielowymiarowy obraz. Widać też, że historiografia poświęcona średniowiecznej gospodarce, widziana przez Ertla w perspektywie stu lat, a zarazem przezeń współtworzona jest ciągle żywa i zmienna w swoich ujęciach oraz interpretacjach. I dlatego także, mimo

⁴³ Genezę tej praktyki datuje się różnie – na koniec XI–XIII w.: TURNAU 1987, s. 70; BŘEZINO-VÁ 2007, s. 93, 130; BISCHOP 2012, s. 60.

⁴⁴ Cf. MAISEL 1989, s. 317–318; krzyże targowe stawiano w tym samym celu także w miastach polskich (Kraków, Poznań), vide MAISEL 1982, s. 271.

⁴⁵ Rzeczowe omówienie historii tej firmy vide KULISZER 1961, s. 304–305.

nieuzasadnionego pominięcia krajów Europy Środkowej, należy uznać syntezę Thomasa Ertla za oryginalną i wartą uważnej lektury.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

- ABU-LUGHOD 2012 = Janet L. Abu-Lughod, *Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250–1350*, tłum. Arkadiusz Bugaj, Kęty 2012
- BAHR 1911 = Konrad Bahr, *Handel und Verkehr der Deutschen Hanse in Flandern während des vierzehnten Jahrhunderts*, Leipzig 1911
- BELÉNYESY 1961 = Márta Belényesy, *Viehucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert*, w: *Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien*, red. László Földes, Budapest 1961, s. 13–82
- BIRNBAUM 1987 = Marianna D. Birnbaum, *Buda between Tatars and Turks*, w: *The Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, red. Bariša Krekić, Berkeley–Los Angeles–London 1987, s. 137–157
- BISCHOP 2012 = Dieter Bishop, *Tuchplomben – Zeugnisse des hansischen Tuchhandels*, w: *Vertraute Ferne. Kommunikation und Mobilität im Hanseraum*, red. Joachim Mähner, Stephan Selzer, Husum 2012, s. 59–62
- BREMOND, COUET, SALORT 2006 = Janine Bremond, Jean-François Couet, Marie-Martine Salort, *Kompendium wiedzy o ekonomii*, tłum. Krzysztof Malaga, Warszawa 2006
- BŘEZINOVÁ 2007 = Helena Březinová, *Textilní výroba v českých zemích ve 13.–15. století. Poznání textilní produkce na základě archeologických nálezů*, Praha–Brno 2007
- BUKAŁA 2004 = Marcin Bukała, *Etyka ekonomiczna średniowiecza*, „Etyka”, XXXVII, 2004, s. 85–101
- BULST 1997 = Neithard Bulst, *L'essor (Xe–XIVe siècle)*, w: *Histoire des populations de l'Europe*, red. Jean-Pierre Bardet, Jacques Dupâquier, Paris 1997, s. 168–184
- BURKE 2000 = Peter Burke, *Historia i teoria społeczna*, [brak tłum.], Warszawa 2000
- The Cambridge Economic History 1963 = The Cambridge Economic History of Europe*, t. III: *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Edward E. Rich, Edward Miller, Cambridge 1963
- The Cambridge Economic History 1966 = The Cambridge Economic History of Europe*, t. I: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Cambridge 1966²
- The Cambridge Economic History 1987 = The Cambridge Economic History of Europe*, t. II: *Trade and Industry in the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Edward Miller, Cynthia Postan, Cambridge 1987²
- CHERUBINI 1996 = Giovanni Cherubini, *Chłop i życie na wsi*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. Jacques Le Goff, tłum. Maria Radożycka-Paoletti, Warszawa 1996, s. 147–175
- CONTAMINE, BOMPAIRE, LEBECQ, SARAZZIN 2003 = Philippe Contamine, Marc Bompaire, Stéphane Lebecq, Jean-Luc Sarrazin, *L'économie médiévale*, Paris 2003³
- DYGO 2006 = Marian Dygo, *Wschód i Zachód: gospodarka Europy w XIV–XV wieku*, w: *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem Europy*, red. Sławomir Gawlas, Warszawa 2006, s. 117–194
- ENGEL 2001 = Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary (895–1526)*, tłum. Tamás Pálosfalvi, London–New York 2001

- EPSTEIN 2009 = Steven A. Epstein, *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000–1500*, Cambridge 2009
- ERTL 2021 = Thomas Ertl, *Bauer und Banker. Wirtschaft im Mittelalter*, Darmstadt 2021
- The Fontana Economic History 1972 = The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, red. Carlo M. Cipolla, London 1972
- FOURQUIN 1971 = Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris 1971²
- GEREMEK 1967 = Bronisław Geremek, *Paryż największym miastem średniowiecznej Europy?*, „Przegląd Historyczny”, LVIII, 1967, 2, s. 179–197
- GIEYSZTOR 1987 = Aleksander Gieysztor, *Trade and Industry in Eastern Europe before 1200*, w: *The Cambridge Economic History of Europe*, t. II: *Trade and Industry in the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Edward Miller, Cynthia Postan, Cambridge 1987², s. 474–524
- GOLIŃSKI 1997 = Mateusz Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław 1997
- GOITEIN, FRIEDMAN 2008 = Shelomo D. Goitein, Mordechai A. Friedman, *India Traders of the Middle Ages. Documents from the Cairo Geniza*, Leiden–Boston 2008
- Hansisches Urkundenbuch 1876 = Hansisches Urkundenbuch*, t. I, wyd. Konstantin Höhlbaum, Halle 1876
- Hansisches Urkundenbuch 1882–1886 = Hansisches Urkundenbuch*, t. III, wyd. Konstantin Höhlbaum, Halle 1882–1886
- JACNIACKA 1997 = Maria Jacniacka, *Jan Kapistran*, w: *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1997, s. 797–799
- JUREK 2007 = Tomasz Jurek, *Geneza szlachty polskiej*, w: *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*, red. Martin Nodl, Martin Wihoda, Praha 2007 (*Colloquia mediaevalia Pragensia*, IX), s. 63–140
- KEHN 1968 = Wolfgang Kehn, *Der Handel im Oderraum im 13. und 14. Jahrhundert*, Köln–Graz 1968
- KITSIKOPOULOS 2012 = Harry Kitsikopoulos, *Introduction*, w: *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200–1500*, red. Harry Kitsikopoulos, New York–London 2012, s. 1–15
- Księga Henrykowska 1949 = Księga Henrykowska*, oprac. Roman Grodecki, Poznań–Wrocław 1949
- KULA 1963 = Witold Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963
- KULA, KOCHANOWICZ 1981 = Witold Kula, Jacek Kochanowicz, *Chłoptwo. Problem intelektualny i zagadnienie nauk społecznych*, Warszawa 1981
- KULISZER 1961 = Józef Kulisz, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. I, tłum. Władysław Głuchowski, Warszawa 1961
- LE GOFF 1995 = Jacques Le Goff, *Sakiewka i życie. Gospodarka i religia w średniowieczu*, tłum. Hanna Zaremska, Gdańsk 1995
- LE GOFF 2011 = Jacques Le Goff, *Średniowiecze i pieniądze. Esej z antropologii historycznej*, tłum. Bogdan Baran, Warszawa 2011
- LEWIS 1959 = Archibald Lewis, *The Closing of Mediaeval Frontier, 1250–1350*, „*Speculum*”, XXXIII, 1958, 4, s. 475–483
- LOPEZ 1971 = Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350*, Cambridge 1971

- LOPEZ 1987 = Robert S. Lopez, *The Trade of Medieval Europe: the South*, w: *The Cambridge Economic History of Europe*, t. II: *Trade and Industry in the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Edward Miller, Cynthia Postan, Cambridge 1987², s. 306–401
- MAISEL 1982 = Witold Maisel, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa–Poznań 1982
- MAISEL 1989 = Witold Maisel, *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989
- MAŁOWIST 1931 = Marian Małowist, *Le développement des rapports économiques entre la Flandre, la Pologne et les pays limitrophes du XIIIe au XIVe siècle*, „Revue Belge de Philologie et d’Histoire”, X, 1931, 4, s. 1013–1065
- MAŁOWIST 1987 = Marian Małowist, *The Trade of Eastern Europe in the Later Middle Ages*, w: *The Cambridge Economic History of Europe*, t. II: *Trade and Industry in the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Edward Miller, Cynthia Postan, Cambridge 1987², s. 525–612
- MYŚLIWSKI 2009 = Grzegorz Myśliwski, *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII–XV wiek). Centrum czy peryferie?*, Wrocław 2009
- NEF 1987 = John U. Nef, *Mining and Metallurgy in Medieval Civilisation*, w: *The Cambridge Economic History of Europe*, t. II: *Trade and Industry in the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Edward Miller, Cynthia Postan, Cambridge 1987², s. 691–762
- NICHOLAS 1996 = David Nicholas, *Medieval Flanders*, London–New York 1996
- ODON Z CLUNY 2020 = Św. Odon z Cluny, *Żywot św. Geralda z Aurillac*, tłum. Elwira Buszewicz, oprac. Magdalena Brzozowska, Tyniec 2020
- OLENDZKI 2000 = Krzysztof Olendzki, *Główne kierunki badań nad historią gospodarczą*, w: *Informator metodologiczny do ćwiczeń z historii gospodarczej*, red. Wojciech Morawski, Warszawa 2000, s. 55–72
- PISKORSKI 2005 = Jan M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 2005²
- POUNDS 1994 = Norman J.G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, London–New York 1994²
- ROMANO 1978 = Ruggiero Romano, *Włochy i kryzys wieku XIV*, w: Ruggiero Romano, *Między dwoma kryzysami. Włochy Renesansu*, tłum. Hanna Szymańska, Jan S. Łoś, Warszawa 1978, s. 11–27
- RUSSELL 1972 = Josiah Cox Russell, *Medieval Regions and their Cities*, Bloomington 1972
- RUTKOWSKI 1966 = Jan Rutkowski, *Poland, Lithuania and Hungary*, w: *The Cambridge Economic History of Europe*, t. I: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, red. Michael M. Postan, Cambridge 1966², s. 487–506
- SAMSONOWICZ 1964 = Henryk Samsonowicz, *Formy pracy kupca hanzeatyckiego w XIV–XV w. (Z dziejów techniki wymiany towarowo–pieniężnej)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XII, 1964, 2, s. 235–278
- SPUFFORD 1988 = Peter Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988
- STANKIEWICZ 1998 = Waclaw Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998
- SZENDE 2011 = Katalin Szende, *Towns along the Way. Changing Patterns of Long-Distance Trade and the Urban Network of Medieval Hungary*, w: *Towns and Communication*, t. II, red. Hubert Houben, Kristjan Toomaspoeg, Lecce 2011, s. 161–225
- TOPOLSKI 2003 = Jerzy Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII wieku*, Poznań 2003³

- TURNAU 1987 = Irena Turnau, *Historia europejskiego włókiennictwa odzieżowego od XIII do XVIII w.*, Wrocław 1987
- TYMOWSKI 2003 = Michał Tymowski, *Odkrywanie świata przez Europejczyków XIV–XV wieku*, w: *Schylek średniowiecznej Europy*, red. Henryk Samsonowicz, Warszawa 2003, s. 266–287
- VAUCHEZ 1996 = André Vauchez, *Święty*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. Jacques Le Goff, tłum. Maria Radożycka-Paoletti, Warszawa 1996, s. 391–430
- WECZERKA 1990 = Hugo Weczerka, *Die Südostbeziehungen der Hanse*, w: *Die Hanse und der deutsche Osten*, red. Norbert Angermann, Lüneburg 1990, s. 117–132
- WEINFURTER 2013 = Stefan Weinfurter, *Niemcy w średniowieczu*, tłum. Agnieszka Gadzała, Warszawa 2013
- VAN ZANDEN 2009 = Jan Luiten van Zanden, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000–1800*, Leiden–Boston 2009
- ZAORAL 2011 = Roman Zaoral, *Silver and Glass in Medieval Trade and Cultural Exchange between Venice and the Bohemian Kingdom*, „Český Časopis Historický”, CIX, 2011, 2, s. 235–260
- ZAORAL 2018 = Roman Zaoral, *Mining, Trading and Minting in Late Medieval Bohemia*, w: *From Ore to Money. Mining, Trading, Minting. Proceedings of the Tallinn (2018) Conference*, red. Georges Depyrot, Ivar Leimus, Wetteren 2018, s. 79–98

A new synthesis of the economic history of the Middle Ages (Thomas Ertl, *Bauer und Banker. Wirtschaft im Mittelalter*, wbg Theiss, Darmstadt 2021, 288pp)

The article is an analysis of a book by the Austrian historian Thomas Ertl. It is a new and original history of the economic life in the Middle Ages. The author not only discusses the main economic phenomena, but also devotes much space to the social and cultural dimension of the history of the medieval economy. The book abounds in a variety of details including those concerning demography or the semiotics of manufacturing and commercial activities. The author skilfully presents the realities of the medieval economy by comparing them with analogous phenomena and figures from the twentieth century. An important part of this comprehensive book is made up of information on economic historiography and its most outstanding representatives in the twentieth century. In this the author demonstrates the differences in the views of scholars from different generations. The geographical scope of the book encompasses mainly the most developed countries of Latin Europe, and, comparatively and complementarily, Byzantium, the Arab world and Rus'. The main shortcoming of this original and valuable work is the almost complete omission of the countries of Central Europe.

